

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В ПОЧАТКОВИХ ШКОЛАХ: ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ (ЗАКАРПАТТЯ, ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)

NATIONAL AND PATRIOTIC EDUCATION IN THE PRIMARY SCHOOLS: HISTORICAL AND PEDAGOGICAL CONTEXT (TRANSCARPATHTIA, THE SECOND HALF OF THE XIX-TH – THE FIRST HALF OF THE XX-TH CENTURY)

Стаття присвячена розгляду особливостей національно-патріотичного виховання в початкових школах Закарпаття другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття. У другій половині ХІХ ст. закарпатські землі входять до складу Австро-Угорської імперії. Прогресивні зміни в освіті відбулися після прийняття Закону XXXVIII «Про народну освіту» (1868 р.), який уможливив відкриття шкіл з національними мовами навчання. Національно-патріотичне виховання, на думку видатного тогочасного педагога О. Духновича, передбачає поєднання патріотизму, національного самоусвідомлення, віри в Бога, гуманності та моралі. Засади національно-патріотичного виховання реалізувалися через зміст навчальних предметів «Рідна мова», «Угорська мова (для неугорськомовних шкіл)», «Географія та історія (загальна та вітчизняна)», «Вітчизняна конституція». Напередодні І Світової війни національно-патріотичне виховання здійснювалося шляхом залучення школярів до виконання суспільно-корисних робіт та участі в благодійних заходах. У 1919 р. закарпатська територія перейшла під юрисдикцію Чехословацької республіки. Просвітницька політика нового уряду сприяла розвитку національної культури Підкарпатської Русі, що відобразилося в змісті предметів «Мова викладання», «Наука про рідний край», «Землепис (географія)», «Історія». Національно-патріотичному вихованню сприяли дитячі журнали. У 1939 р. в краї відновлено угорську владу. Основним завданням діяльності шкіл стало виховання школярів у дусі відданості ідеям угорської корони. Зміст освіти в початкових школах цього періоду мав чітке національно-патріотичне спрямування, в навчальних планах наявний цикл предметів національної грамотності (угорська мова, географія, історія (історія угорського народу, громадянські обов'язки та права).

Ключові слова: національно-патріотичне виховання, початкова освіта, Закарпаття.

The aim of this article is to study the features of national and patriotic education in the primary schools of Transcarpathia in the second half of the XIX-th – the first half of the XX-th century. In the second half of the XIX-th century the Transcarpathian lands became the part of the Austro-Hungarian Empire. Progressive changes in education took place after the adoption of the Law XXXVIII "On Public Education" (1868) which made it possible to open schools with national languages of instruction. According to the outstanding pedagogue of that time O. Dukhnovych the national-patriotic education presupposes a combination of patriotism, national self-awareness, faith in God, humanity and morality. The principles of national-patriotic education were realized through the content of the subjects "Native language", "Hungarian language (for non-Hungarian-speaking schools)", "Geography and history (general and national)", "National constitution". On the eve of the World War I the national and patriotic education was carried out through community service and philanthropy. In 1919 the Transcarpathian territory came under the jurisdiction of the Czechoslovak Republic. The educational policy of the new government contributed to the development of national culture of Subcarpathian Rus, reflected in the content of the subjects "Language of teaching", "Science of the native land", "Description of the land (geography)", "History". Children's magazines contributed to national and patriotic education. In 1939 Hungarian rule was restored in this region. The main task of the schools was to educate schoolchildren in the spirit of devotion to the ideas of the Hungarian crown. The content of education in the primary schools of this period had a clear national-patriotic orientation, the curriculum includes a cycle of subjects of national literacy (Hungarian language, geography, history (history of the Hungarian people, civic responsibilities and rights).

Key words: the national and patriotic education, the primary school, the Transcarpathia.

УДК 373.3(477.87) «1868-1944»
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2025/79.2.4>

Фізеші О.Й.,

докт. пед. наук, професор,
професор кафедри педагогіки
дошкільної, початкової освіти
та освітнього менеджменту
Мукачівського державного університету

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Важливою умовою для протидії державі-агресору є підвищення рівня національно-патріотичної свідомості населення, розуміння кожним громадянином свого прямого обов'язку до захисту Батьківщини. З урахуванням сучасних викликів в Україні затверджено низку документів (Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді (2015), Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 рр. (2015), Стратегія національно-патріотичного виховання (2019) та ін.), що «сприяло комплексній, системній

та цілеспрямованій організації діяльності органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, освітніх закладів, інших соціальних інститутів щодо формування у підростаючого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини» [9]. Особливої актуальності національно-патріотичне виховання набуває в поліетнічних регіонах, до яких належить і Закарпаття, де представники різних національностей, які споконвіків проживають на його території, повинні відчувати себе повноправними та рівноправними громадянами України, засвоювати, окрім

рідної, державну мову, історію, культуру, традиції, а також бути готовими до захисту своєї держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідея національно-патріотичного виховання дітей та молоді обґрунтована в наукових працях: В. Бичка, О. Забужко, І. Надольного, І. Стогнія, В. Шинкарука (поняття «патріотична свідомість», «патріотизм», «любов до Батьківщини»); І. Беха, П. Вербицької, О. Вишневського, П. Ігнатенка, В. Поплужного (патріотичне виховання, формування загально-людських і громадянських якостей особистості); А. Богуш, В. Котирло, Н. Михальченко (психологічні засади виховання патріотизму); А. Абрамова, Н. Аванесова, В. Лісовського (військово-патріотичне виховання); І. Зязюна, В. Кульчицького, О. Мороза, О. Рудницької (патріотичне виховання учнівської молоді) тощо. Історико-педагогічні процеси в Закарпатті були предметом наукових розвідок В. Гомонная, А. Ігната, В. Росула, М. Талапканича, В. Химинця та ін. Виховна спрямованість змісту освіти в школах Закарпаття другої половини XIX – першої половини XX століття частково знайшла відображення в наукових розвідках М. Кухти, Л. Маляр, Г. Розлуцької, О. Фізеші та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Національно-патріотичне виховання завжди було невід'ємною складовою різних освітніх систем. Показовим у цьому контексті є закарпатський регіон, адже Закарпаття в різні хронологічні періоди входило до складу різних держав. Освітня система кожної держави-домінанта вплинула на формування національно-патріотичних почуттів, національного самоусвідомлення та самоідентифікацію населення закарпатського краю, а також сприяла інтеграції історії, мови, культури та традицій представників різних національностей, які, не виходячи за межі свого міста й села, в означених хронологічних межах ставали громадянами різних європейських держав.

Метою статті є дослідження особливостей національно-патріотичного виховання в початкових школах Закарпаття другої половини XIX – першої половини XX століття.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XIX ст. закарпатські землі належать Угорському королівству й входять до складу Австро-Угорської імперії, що й зумовлювало побудову освітньої системи за угорським зразком. Прогресивні зміни в освіті відбулися в 1868 р. після прийняття Закону XXXVIII «Про народну освіту», який уможливив відкриття шкіл з національними мовами навчання, що для полікультурного Закарпаття означало можливість здобувати освіту рідною мовою, вивчати свою історію та культуру. В цей період активізується рух громадських і політичних діячів, спрямований на національно-культурне відродження краю. Так, передовою інтелігенцією на чолі з А. Добрянським було підготовлено петицію до угорського уряду

з вимогою, «щоб руська (тут: русинська говірка – О.Ф.) мова не тільки в їх окрузі, но і в інших округах, що заселені русинами, була поставлена як урядова мова...» [6, с. 162]. О. Духнович – видатний педагог, укладач посібників та підручників для шкіл Закарпаття другої половини XIX ст. творчо розвинув передові педагогічні ідеї свого часу й підтримував видатних представників світової педагогіки (А. Дістервега, Ж.-Ж. Руссо, К. Ушинського та ін.) щодо принципів культуровідповідності та народності у вихованні, зокрема: він закликав навчати дітей рідною материнською мовою, виховувати в близькому для дітей культурному середовищі за допомогою засобів народної педагогіки, моральних і релігійних цінностей. Зазначені принципи задекларовані педагогом у навчально-методичному посібнику «Народна педагогія в пользу училищ и учителей сельских» (1857 р.), у якому зазначено, що кінцевий результат *«наставления»* (тут: виховання – О.Ф.) – *людяність* або *людинолюбство* ..., оскільки *людяність* у громадському житті є найбільшою чеснотою... «Наставление» дітей у людському суспільстві є найнеобхіднішим, адже люди, які живуть у спільноті, без виховання, – на думку О. Духновича, – були б нерозумними створіннями..., і така людська спільнота була б подібною тваринам, ... людство тільки через виховання може існувати [2, с. 8]. Завдання школи педагог вбачав у тому, щоб виховувати дітей в дусі патріотизму та національної гордості, в дусі любові до свого народу та відданості його інтересам. Національно-патріотичне виховання для О. Духновича – це, насамперед, поєднання патріотизму, національного самоусвідомлення, віри в Бога, гуманності та моралі. Засади національно-патріотичного виховання в закарпатських школах другої половини XIX ст. реалізувалися, передусім, через зміст освіти. Зокрема, в навчальних планах було передбачено вивчення як державної (угорської), так і національних (русинської, німецької, румунської, словацької, єврейської) мов, а також вивчення таких предметів, як «Рідна мова», «Угорська мова (для неугорськомовних шкіл)», «Географія та історія (загальна та вітчизняна)», «Вітчизняна конституція», що містили елементи національно-патріотичного змісту. Шкільні підручники, відповідно до завдань з навчальних предметів, наповнювалися текстами для читання національно-патріотичного спрямування. Зокрема, О. Духнович у букварі «Книжиця читальная для начинающих» (1847, 1850, 1852) закликає молодших школярів бути готовими до творчої праці на благо людей, героїчного подвигу в ім'я процвітання держави, до виконання прямого громадянського обов'язку – захистити свою країну: *«Бо наша красна Краина, Любезная Отчизнина Пожадаєть то отъ насъ, Храньме ю на каждый часъ»* [3, с. 83].

На початку ХХ ст. спостерігається суттєве зуження прав місцевого населення на рідномовне навчання, оскільки після прийняття угорським урядом Закону XXVII «Про правові відносини в недержавних початкових народних школах і винагородити вчителів муніципальних та парафіяльних шкіл» (1907), який більше відомий як Закон Аппоні, школи з національними мовами навчання були переведені на навчання державною мовою задля того, щоб «в душах дітей прищепити вірність угорській батьківщині й усвідомлення ними своєї приналежності до угорської нації, осмислення та зміцнення релігійних цінностей. Цією метою повинно бути пронизане все навчання; ззовні – це наявність ... державної символіки Угорщини; у класних кімнатах ... таблиці із зображенням окремих подій з історії Угорщини; під час національних свят над школою обов'язково повинен бути піднятий Державний прапор. Окрім того, на всіх закладах народної освіти мають з'явитися угорськомовні написи із зазначенням назви школи, а в класних кімнатах – портрети видатних релігійних діячів, релігійні символи...; у класах повинні бути навчальні посібники, які не мають містити ніяких текстів про історію чи географію, окрім угорської» [11, § 17]. Напередодні I Світової війни актуалізувалося питання національно-патріотичного виховання учнівської молоді шляхом залучення її до суспільно-корисних робіт (вироснування сільськогосподарських культур для потреб армії, висаджування алеї бойової слави), благодійництва (підтримка вдів та осиротілих дітей) тощо.

Завершення військових дій 1919 р. супроводжувалося переходом закарпатської території під юрисдикцію Чехословацької республіки під назвою Підкарпатська Русь. В історії Закарпаття цей період вважався як один із найпрогресивніших, адже завдяки чехословацькому уряду відбулося суттєве зростання та розвиток інфраструктури краю, розвивалася економіка Підкарпатської Русі, активізувався розвиток культури, мистецтва, засобів масової інформації, політичного життя тощо. Керівництво освітою та шкільництвом Підкарпатської Русі здійснював Реферат освіти та шкільництва, який підпорядковувався Цивільній Управі Підкарпатської Русі (м. Ужгород) та Міністерству шкільництва та народної освіти (м. Прага). Кількість шкіл упродовж першого десятиліття перебування в складі Чехословаччини зросла майже вдвічі. Зокрема, кількість шкіл з русинською мовою викладання зросла в 1,5 рази, головним чином за рахунок шкіл, відкритих у гірських і віддалених районах. Освітня політика чехословацького уряду, насамперед, спрямовувалася на підвищення рівня освіченості місцевого населення: «Важливим із боку реформаторської політики Чехословацького уряду було розуміння ним школи як частини суспільно-народного, державного

і людського організму, через що вона повинна виховувати культурні та моральні цінності, за якими стоїть майбутнє народу, держави, людства. Школа зобов'язана вести учнів до дружнього суспільного життя, заснованого на засадах справедливості, терпимості, солідарності, має прищеплювати підростаючому поколінню розуміння того, що від успіху і від добробуту громадян залежить успіх і добробут держави загалом» [8, с. 26–27].

Національно-патріотичне виховання в школах Підкарпатської Русі після приєднання до Чехословаччини набуває нового змісту. Зокрема, просвітницька політика чехословацького уряду сприяла розвитку національної культури Підкарпатської Русі, що відобразилося в змісті освіти шляхом включення до навчальних планів предметів, вивчення яких забезпечувало національно-патріотичне виховання школярів, а саме:

- «Мова викладання» (оволодіння учнями усною та писемною мовою, формування вміння висловлювати думку, чітко й зрозуміло читати, гармонійне та всебічне виховання дитини);
- «Наука про рідний край» (залучення школярів до вивчення життя свого села, міста та рідного краю (Батьківщини));
- «Землепис (географія)» (пізнання рідного краю та інших земель, роз'яснення особливостей польового господарства, торгівлі, промислів і порядку державного життя);
- «Історія» (ознайомлення з історією свого краю, виховання любові до свого та інших народів, ознайомлення учнів з їх громадянськими правами та обов'язками) [10, с. 35–42].

Національно-патріотична спрямованість змісту освіти відображалася в змісті підручників – у найбільш використовуваному початковими школами Підкарпатської Русі букварі А. Волошина (за Чехословацької республіки перевидався в 1919, 1920, 1921, 1924 рр.), окрім вірша-гімну краю О. Духновича «Я Русинъ бывъ, есмь и буду», наявні й інші тексти, наприклад: *Ми родилися и жієме на Подкарпатской Руси. Она наша родина.... Туй родилися отець и мати, туй похоронили дідовъ и прадідовъ...*, або ж: «Наша мила родина, Найкрасша Верховина Заслужила то отъ насъ: Любим ї на всякій часъ» [1, с. 99]. На сторінках іншого тогочасного букваря – «Зорниця: Перша книжечка до читання для руських дітей» О. Маркуша (1925) також є достатньо текстів національно-патріотичного спрямування школярів: «Кого любиш Юрку?», «Хата», «Годний хлопчик», вірш Б. Лепкого «Родний край», уривок з вірша С. Воробкевича «Мово, рідна» та текст «Ми Русини» [7, с. 123].

Національно-патріотичному вихованню молодших школярів у цей період сприяють також журнали та газети, призначені для читання школярами, серед яких «Віночок для підкарпатських діточок» (1919–1924), «Наш рідний край»

(1922–1939), «Пчілка» (1922–1932). Виховна концепція журналу «Наш рідний край» сформульована так: «Учити школярів честувати своє, рідне, спільно працювати для добра народу і для добра держави» [5, с. 24].

У березні 1939 р. на закарпатських землях було відновлено угорську владу, що, серед інших трансформацій, призвело й до змін в освітній сфері. Угорський уряд зобов'язав усіх чиновників, жандармів, угорських учителів вивчати русинську мову, оскільки за допомогою мови вони могли поширювати державницькі ідеї Угорщини серед неугорського населення краю: «за часи угорського панування закрили школи з румунською мовою навчання. У 1940–1941 н.р. школи з рідною мовою викладання мали лише русини, словаки та німці, також мовою національної меншини викладали у єврейських конфесійних школах. ... Але масове відкриття угорськомовних шкіл або класів не означало повну «мадяризацію» русинського населення Підкарпаття, адже в школу або клас з угорською мовою навчання приймали тільки тих русинських дітей, батьки яких виявили бажання навчати дітей у цих школах, і які володіли угорською мовою» [4, с. 667]. Основним завданням діяльності шкіл стало: «виховання школярів у дусі патріотизму, відданості ідеям святостефанської угорської корони, релігійних норм, формування високої духовної та моральної культури, поваги до історії, культури та національних традицій угорського народу. Особливо відчутними ці ідеї стали на початку 1940 р., коли почався наступ фашизму та комунізму. Щоб уберегти Угорщину від їх впливу, угорський уряд усіма можливими шляхами намагався, перш за все, через школу та церкву, зберегти ідею національної самобутності угорського народу та цілісності країни. Зміст освіти в початкових школах цього періоду також мав чітке національно-патріотичне спрямування, всі предмети з навчального плану поділені на три цикли: I цикл – релігія та етика; II цикл – предмети національної грамотності, до яких входять 3 групи навчальних предметів: 1) угорська мова (усне мовлення, читання, письмо, зв'язне мовлення, граматики); 2) географія; 3) історія (історія угорського народу, громадянські обов'язки та права); III цикл – інші навчальні предмети (числа і вимірювання, природознавство, господарство та здоров'я, малювання та ручна праця, спів, тілесне виховання)» [12, с. 9]. Вивчення предметів національної грамотності передбачало:

«Угорська мова» – засвоєння навичок усного та писемного мовлення, розвитку зв'язного мовлення, вироблення навичок читання з розумінням та емоційним сприйняттям змісту прочитаного, виховання ціннісного ставлення до книг і процесу читання, що сприяє формуванню в школярів національного духу;

«Географія» – формування в школярів елементарних уявлень про Землю, про материки, природні зони, країни тощо; окремим розділом є вивчення особливостей Карпатської низовини, її географічного розташування, демографічного складу (кількість, розташування, культура інших національностей, які населяють Карпатську низовину, зокрема і Підкарпаття (тут: назва краю в цей період – О.Ф.), та їхню роль у розвитку Угорщини та всього людства), предмет інтегрується з історією та природознавством;

«Історія» – вивчення історії угорського народу в контексті світової історії, становлення та розвиток Угорської держави, вивчення національних традицій свого народу, виховання поваги до них, формування національної свідомості, почуття любові до батьківщини, віри в силу народу та бога провидіння; дотримання порядку в державному житті країни, засвоєння учнями найважливіших громадянських обов'язків і прав, виховання законслухняності, духовної впевненості [12, с. 9–10].

Завершення подій II Світової війни для закарпатських земель принесло чергову державно-територіальну трансформацію – включенням до складу ввійшли до складу радянського союзу, наслідком чого стало повне заперечення всіх попередніх здобутків у сфері освіти та шкільництва, а будь-яка вільна думка, яка йшла врозріз із офіційною ідеологією, оцінювалася радянським режимом як «буржуазна» й «контрреволюційна».

Висновки. Перед сучасними закладами освіти лежить важливе завдання реалізації національно-патріотичного виховання. Відтак, для педагогічної громадськості значущим є не тільки ознайомлення зі змістом основних нормативно-правових документів, що регламентують цілі, зміст, напрями та шляхи реалізації національно-патріотичного виховання молоді на сучасному етапі, але актуалізується також необхідність вивчення набутого історико-педагогічного досвіду з його реалізації в умовах полікультурного регіону. Перспективним напрямком подальших досліджень, на нашу думку, є узагальнення та систематизація ретродосвіду організації позакласної та позашкільної роботи з організації національно-патріотичного виховання дітей і молоді, взаємодії з батьками та громадськістю щодо вироблення єдності та злагодженості в питаннях формування національно-патріотичних почуттів та готовності до оборони своєї держави.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Волошин А. Азбука карпато-руського и церковно-славянського чтенія. 6 виданне. Ужгород: Уніо. 1921. 104 с.
2. Духнович О. Твори: У 4-х томах. Т. 2. Пряшів. 1967. С. 95–272.
3. Духнович А. Народная педагогія въ пользу училищъ и учителей сельскихъ. Часть 1. Педагогія

общая. Львовъ: Типомъ Института Ставропигіянскаго. 1857. 91 с.

4. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра». 2010. 720 с.

5. Кухта М.І. Роль педагогічної преси Закарпаття (20-30-і рр. ХХ ст.) у формуванні виховного національного ідеалу. Ужгород: «Поличка «Карпатського краю». 1997. 52 с.

6. Лелекач М.М. Нові причинки до політичної діяльності Адольфа Добрянського. *Науковий збірник товариства «Просвіта»*. Роч. XIII-XIV. Ужгород. 1938.

7. Маркуш О. Зорниця. Перша книжечка до читання для руських дітей. Ужгород: Книгопечатня «Свобода». 1925. 128 с.

8. Розпорядження Міністерства Школярництва і Народної освіти з дня 6 Мая 1930. Чис. 47.4 15-I, котрим упорядковуються нормальні учебні основи

для народних шкіл. *Урядовий вісник школьного реферату краєвого уряду Подкарпатської Руси. Прилога «Учителя»*. 1930 (Р.Х.). Ч. 8. Ужгород. С. 26–27.

9. Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки: Указ Президента від 13.10.2015 р. № 580 URL: Дата звернення: 30.01.2022 р.

10. Учебні основи для руських школь Подкарпатскої Руси. *Урядовий Вісник школьного oddіла цивильної управи Подкарпатскої Руси*. Рочник I. 1920–21. С. 34–42.

11. 1907. évi XXVII. törvénycikk a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfekezeti néptanítók járandóságairól. URL: <https://salo.li/97A2230> Дата звернення: 30.12.2024 р.

12. Tanterv és útmutatások a nyolosztályos népiskola számára. I kötet: A tanterv. Budapest: Királyi Magyar egyetemi nyomda. 1941. 56 ol.